

одностороннім баченням суспільного життя на стадії переходу феодалізму до капіталізму. Але як виразник ремісничо-селянських утопічних уявлень, він послідовно отстоював ідею соціальної рівності людей, закликав до поміркованості щодо накопичення багатства, вбачаючи причину кризи цивілізації, передусім, в занепаді духовної культури, моральної свідомості. Прогрес як у політиці, так і в економіці, господарській діяльності він нерозривно пов'язував з моральними вимірами людського духу. І як це не парадоксально, нині ідеї Ж. Ж. Руссо набувають нового дихання, актуалізуються в умовах кризи сучасного індустріального суспільства. Моральні аспекти, на яких наголошував мислитель, у політичній, економічній, науково-технологічній діяльності сьогодні мають першорядне значення.

Список літератури

1. Богомолов О. Нравственный фактор социально-экономического прогресса / О. Богомолов // Вопросы экономики, 2007. — № 11. — С. 55–62.
2. Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения в трех томах. Т. 1 / Ж. Ж. Руссо. — М. : ГИХЛ, 1961. — 851 с.
3. Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения в трех томах. Т. 2 / Ж. Ж. Руссо. — М. : ГИХЛ, 1961. — 762 с.
4. Руссо Ж. Ж. Трактаты / Ж. Ж. Руссо. — М. : Наука, 1969. — 697 с.
5. Фурье Ш. Избранные сочинения в четырех томах. Т. 3 / Ш. Фурье. — М. : Из-во АН СССР, 1954. — 600 с.
6. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX — початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий. — К. : Гемеза, 2005. — 592 с.

Надійшла до редколегії 26.11.2013 р.

УДК 930.85:304.42] (477) «1920/1930»

Т. В. ФІЛЬОВА

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК 1920 — ПОЧ. 1930-Х РР. У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ УРЯДУ УРСР

Аналізується культурний розвиток 1920 — поч. 1930-х рр. у контексті політики уряду УРСР.

Ключові слова: культурний розвиток, українська культура, політика УРСР.

Анализируется культурный подъём 1920 — нач. 1930-х гг. в контексте политики правительства УССР.

Ключевые слова: культурный подъём, украинская культура, политика УССР.

The cultural ascent 20s the beginning 30s years of the 20th century in the context politics government USSR are analyzed.

Key words: *cultural ascent, culture of Ukrainian, politics USSR.*

Актуальність теми зумовлена необхідністю аналізу одного з найяскравіших етапів в історії української культури — період 1920 — поч. 1930-х рр. Унікальністю цієї доби є те, що впродовж нетривалого часу досягнуто значних результатів у сфері культури, що здебільшого

залежало від культурної політики уряду. Окрім того, український народ активно долучився до культурного будівництва, що загалом принесло позитивні результати.

Українська культура 1920 — поч. 1930-х рр. досліджувалася такими видатними вченими, як В. М. Шейко, М. Попович, С. А. Цвілюк, О. А. Кручек. Однак, зважаючи на те, що означений період надзвичайно важливий, «переломний» для розвитку української культури, існує необхідність у подальших його дослідженнях.

Мета дослідження — обґрунтувати культурний підйом 1920 — поч. 1930-х рр. у контексті політики уряду УРСР.

Початком нового періоду в розвитку української культури стала Жовтнева революція 1917 р. Культурний діяч початку ХХ ст., В. Винниченко залишив спогад щодо єднання України з Росією після цієї події: «Аж ось вибухнула революція... Українство тепер орієнтувалось тільки на Всеросійську революцію, на перемогу справедливості, на здобуті права всякого поневоленого. За 250 років перебування у спілці з Росією українство вперше... почувало себе в Росії як вдома, вперше інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми» [1, с. 31–32].

На початку ХХ ст. Україна перебувала в складі Російської держави, тому була автоматично долучена до розпочатої В. І. Леніним перебудови. Важливо, що з новою владою змінилася форма правління — царизм на соціалізм, що визначило новий вектор розвитку культури. Якщо раніше культура була доступна лише обмеженому суспільному прошарку — буржуазії, то тепер вона стала відкритою для мас. Поширення культури в маси потребувало певних реформ.

14 грудня 1917 р. на всеукраїнському з'їзді Рад була ухвалена резолюція «Про самовизначення України», яка стала початком культурних перетворень у державі. У документі вперше йшлося про рівність України з Росією, що вможливило розвиток української культури.

У резолюції ЦК РКП (б) від 2 грудня 1919 р. під назвою «Про радянську владу на Україні» зазначалося: «... зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок усіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури» [9, с. 3]. Це означало, що Росія зобов'язувалася всіляко допомагати відродженню української культури.

Першочерговим завданням радянської влади стало відновлення української мови та поширення її в Україні. Стосовно цього 4 квітня 1919 р. відбулося засідання робітничо-селянського уряду України щодо рівноправності мов. Постановили: «... усі вивіски на урядових та суспільних закладах повинні бути двома мовами [українською та російською]. А також публікації, накази, звернення, декрети та ін.» [10, с. 94]. Так, Росія визнавала за українською мовою рівні права на

її використання. У наступному році впроваджувалося обов'язкове вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах з українською мовою викладання, згідно з чим передбачалося видання спеціальних підручників, художньої літератури та газет.

Важливою подією для української культури стало 20 травня 1925 р., коли на Пленумі ЦК КП(б)У була прийнята резолюція «Про українізацію». За основну мету уряд проголосив зміцнення пролетарської диктатури і союзу пролетаріату із селянством. Українізація являла собою підготовку, виховання кадрів корінної національності, організацію шкіл усіх рівнів, установ культури, видавництво книг, газет і журналів українською мовою. Тому на її проведення передбачалося виділення значних коштів, що не могло не позначитися позитивно на культурній сфері.

Культурна політика радянського уряду стосувалася переважно освітньої сфери. Тому вже через два місяці після революції уряд почав здійснювати певні реформи. У 1917 р. був створений Народний Комісаріат Освіти, який керував усією системою освіти.

В освітній політиці уряд прагнув, передусім, зробити освіту міжнаціональною, щоб кожен громадянин країни мав змогу навчатися. 15 лютого 1918 р. ухвалено наказ Народного секретаря освіти Української Радянської республіки «Про відкриття на Україні шкіл усіх національностей». А в наступному році Тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Ця постанова надала можливості сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної.

Особливо велике значення приділялося вищій освіті. Тому 2 березня 1919 р. ухвалено декрет РНК УРСР «Про вступ до вищої школи», відповідно до якого всі бажуючі віком від 18 років могли вступати до ВНЗ. У наступному місяці був затверджений Декрет РНК УРСР «Про перехід усіх приватних вищих шкільних закладів на державне утримання». Отже, молодь мала змогу безперешкодно здобувати вищу освіту.

До сфери культурного будівництва долучили й робітників Червоної Армії. 15 лютого 1919 р. бюро української преси надрукувало повідомлення «Про культурно-освітню роботу в частинах Червоної Армії».

Для червоноармійців був створений військово-культурно-просвітницький відділ, який «...мав такі секції: шкільну, театральномузичну, клубну, бібліотечну, спортивну і кінематографічну. Передусім розпочали свою діяльність шкільна та бібліотечна секції. Лише в Харкові існувало 9 шкіл з 1800 учнів. Упроваджувався принцип обов'язкового навчання. Організовували три типи шкіл: для неграмотних, малограмотних і школа для введення співбесід з питань економіки та політики; 2 клуби для червоноармійців: у «Буффе» і театрі «Гомон». У районах міста функціонувало ще 8 клубів. Для фронту була створена спеціальна пересувна трупа та кінематограф. У столиці

України були влаштовані два кінематографи: в театрі «Маяк» і «Міньйон» [10, с. 80].

14 грудня 1920 р. ухвалено декрет Раднаркому УРСР «Про створення головного політико-освітнього комітету УРСР», у якому зазначалося: «... для об'єднання всієї політико-освітньої, агітаційно-освітньої роботи республіки і концентруванні її на обслуговуванні політичного й економічного будівництва України при Народному комісаріаті з Провісти засновується Головний політико-просвітний комітет Республіки (Головполітосвіт). До складу апарату Головполітосвіт, підпорядковуючись йому в загальному керівництві й адміністративному напрямі, входять комітети: театральний, живопису, музичний, фотографічний, кінематографічний, літературний Наркомпросу, утворюючи в складі Головполітосвіту сектор мистецтв та художньої пропаганди» [там само, с. 171]. Це свідчить про особливе значення для функціонування культури політико-освітнього комітету, який охоплював усі види мистецтва.

Із 1921 р. розпочалася активна боротьба з неписьменністю. Згідно з постановою РНК, «усе населення віком від 8 до 50 рр. було зобов'язане вчитися писати на українській, російській або іншій мові. Робітники, які працювали на підприємствах, звільнялися на дві години від праці для відвідування школи грамоти, з збереженням заробітної плати» [2, с. 2]. Для боротьби з неписьменністю використовувалися Народні будинки культури, будівлі віросповідань, клуби, приватні споруди, а також приміщення фабрик, заводів та радянських установ.

Проте все ж головна функція в боротьбі з неписьменністю покладалася на школи. Так, рішенням ВУЦВК від 25 жовтня 1925 р. була прийнята резолюція «Про проведення загального навчання на Україні». У документі зазначалося: «...починаючи з цього року, всі діти віком від восьми років будуть прийматися до загальноосвітніх шкіл. Що стосується підлітків, які не потрапили до першої групи школи, було вирішено відкрити нові спеціальні школи з тією ж метою ліквідації неписьменності» [4, с. 520].

У 1932 р. були оприлюднені підсумки впровадження загального навчання та політехнізації школи за 1931–32 рр. У звітному документі ВУЦВК відмічалося, що «... школи охопили 98 % дітей віком від 8 до 10 років, 84,5 % підлітків; загалом — у 5 раз більше, ніж у дореволюційний період» [3, с. 2].

З 1922 по 1929 рр. була ліквідована неписьменність «серед 2800 тисяч людей, в тому числі в 1 060 000 жінок. Процент письменних зріс порівняно з довоєнним станом у кілька разів; у місті з 42 % письменних довоєнного часу до 74 % у 1929 р. А на селі навіть ще більше — з 15, 5 % довоєнного часу до 50 % у 1929 р.

У період другої половини 1920-х рр. УРСР спостерігалася збільшення бюджету на культурну сферу. У 1926–27 р. «...виділено

166000 000 крб., у 1927–28 р. — 207 200 000 крб., у 1928–29 р. — 250 400 000 крб.» [5, с. 156]. Отже, активна боротьба з неписьменністю була результативною, щорічно збільшувалася кількість письменних людей. Успіх подолання неписьменності полягав, з одного боку, у системному підході, а з іншого — у достатньому фінансуванні цієї справи.

Масштабне та тривале реформування у сфері освіти сприяло плідній діяльності української науки. 23 лютого 1921 р. на засіданні колегії Наркомосу УРСР було затверджено положення «Про перетворення Української Академії наук у Всеукраїнську Державну наукову установу (ВАН)». Академія наук УРСР — найвища наукова установа республіки — розпочала діяльність у лютому 1919 р. Першими дійсними членами ВАН були В. І. Вернадський, Д. І. Багалій, М. І. Петров, Ф. Ю. Кримський, О. І. Левицький, П. А. Тутковський, С. П. Тимошенко, М. Ф. Кащенко, В. М. Перетц, М. Ф. Біляшівський, М. Ф. Сумцов та ін.

Серед завдань ВАН — керування науково-творчою діяльністю всіх наукових інститутів, відділів, студій та лабораторій, а також окремих громадян УРСР. Академія повинна була періодично скликати всеукраїнські з'їзди, конференції, наради з тих чи інших питань за участю представників наукових інститутів, тому ВАН мала видати центрально-науковий бюлетень, який складався з матеріалів різних наукових установ. До її складу входили дійсні члени Академії, члени-кореспонденти та члени-співробітники.

1 квітня 1934 р. було прийнято постанову ВУЦВК «Про передачу Всеукраїнської Академії наук у відання Ради народних комісарів УРСР». Цей захід був необхідний для встановлення співробітництва Академії з народними комісаріатами, Державною плановою комісією УРСР та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом.

Важливими осередками позашкільної освіти цього часу були різноманітні клуби, які створювалися як додаткове джерело для підвищення культурного рівня населення. У березні 1920 р. опубліковано звіт Харківського повітового відділу Народної освіти «Про діяльність за грудень 1919 — березень 1920 р.». У сфері позашкільної освіти діяльність підвідділу відобразилася у «відкритті 15 районних бібліотек, 43 хат-читалень, 3 бібліотек-читалень, 9 клубів для дорослих, 4 клубів молоді, 4 шкіл для дорослих, 13 культурно-просвітніх гуртків, 5 театральних-музикальних гуртків та ін.» [12].

4 листопада 1920 р. в газеті «Робітник і селянин» було надруковано повідомлення «Про заснування в містах України селянських будинків». Кореспондент О. Волох зазначав: «... перший селянський будинок організовано в столиці України — Харкові. Крім того, що селяни одержують всі потрібні їм політичні та господарські відомості, в селянському будинку відбулися цим літом курси радянського будівництва на селі. Тепер уже є багато селянських будинків на Україні:

в Києві, Одесі, Катеринославі, Житомирі; в повітових містах також засновуються» [10, с. 165]

29 червня 1927 р. вийшла спільна постанова ВУЦВК та РНК УРСР «Про організацію товариства «Селянський будинок». Створення товариства передбачалося на основі місцевих організацій та громадської ініціативи. До завдань товариства входило: поглиблення політичної самосвідомості селян, поширення ідеї колективізації сільського господарства та підвищення загального культурного розвитку селянства. Для реалізації цих завдань товариство використовувало селянські будинки, їдальні, бібліотеки, музеї та деякі інші громадські установи. Лише товариство «Селянський будинок» мало право організувати селянські будинки в сільських місцевостях і селищах міського типу.

З метою популяризації здорового способу життя серед громадян УРСР постановою ВУЦВК від 4 жовтня 1923 р. засновано Вищу раду фізичної культури, мета якої — об'єднання існуючих закладів фізичної культури та створення нових. Згідно із цим, склалися плани типових споруд і обладнань для фізичної культури. 17 лютого 1934 р. ухвалено постанову Президії ВУЦВК «Про відзначення 10-річчя Рад фізичної культури України». У документі зазначалося: «...за 10 років охоплення трудящих фізкультурним рухом зросло із 70 тис. до понад 1 млн. чол., з них 320 тис. одержали значки «ТПО». Охоплено фізкультурною 1 500 тис. піонерів і школярів» [7, с. 73]. Десятиріччя Рад фізичної культури в Україні було відзначено проведенням протягом 1934 р. масових заводських, колгоспних, радгоспних, міських та всеукраїнських фізкультурних свят і спартакіад. До ювілею побудовано десять зразкових майданчиків ім. Десятиріччя Рад фізкультури в радгоспах і колгоспах. Окрім того, встановлено 8 стипендій ім. Десятиріччя Рад фізкультури. Загалом, фізична культура являла собою одну з форм позашкільної освіти.

Важливу роль у позашкільній освіті відігравали профспілки. Вони мали задовольнити безпосередні запити і потреби робітничих мас, створюючи культурно-побутові умови для забезпечення всестороннього розвитку робітників і організуючи для них культурний відпочинок та дозвілля; проводили культурну роботу не лише при клубах, а й на самих підприємствах, у цехах, робітничих казармах, гуртожитках, а також у робітничих селах. Профспілки виконували функцію боротьби з неписьменністю та загалом підвищували культурний рівень українців.

Поряд з освітою та наукою активно розвивалася видавнича сфера. 5 травня 1919 р. вийшов Декрет Всеукраїнського центрального виконавчого комітету «Про об'єднання всіх окремих радянських видавництв у Всеукраїнське видавництво».

27 червня 1922 р. постановою РНК УРСР при Державному видавництві УРСР було організовано Українську книжкову палату. До її компетенції входило: по-перше, реєстрація всіх друкованих творів,

що були опубліковані на території УРСР з 1917 р.; по-друге, збирання і зберігання зразків видань УРСР; по-третє, розподіл отриманих з друкарень республіки зразків (обов'язкових примірників) по головних державних книгосховищах УРСР; по-четверте, видання періодичного бюлетеня з переліком друкованих творів. Отже, Українській книжковій палаті відводилася керівна роль у функціонуванні видавництва. У 1923 р. відбулася реорганізація Головного архівного управління при Наркомосі (Головпрофосвіти) в Центральне українське архівне управління (Укрцентроархів), що перебувало при ВУЦВК.

У цей час активно видавалися україномовні книги. Про це свідчить постанова ЦК КП(б)У 25 серпня 1926 р. «Про стан преси на Україні», де зазначалося: «...за 120 років (1798 до 1919) надруковано книжок українською мовою всього 5054 назви, а за час Радвлади, за 7,5 р. (з 1919 р. до 2 півріччя 1925/26) — 5430 назв» [8, с. 92–98].

Зі збільшенням кількості книг відкривалося більше бібліотек. У 1929 р. в Україні налічувалося «7 400 бібліотек, з них на селі 5 549. За період з 1927 по 1930 рр., збільшилося число тих, хто читає українською мовою з 18 % до 42 %, а також тих, хто вміє писати, з 14 % до 35 %» [11, с. 539–540]. Отже, бібліотечна сфера значно розширювалася, що сприяло виникненню в громадян інтересу до книг узагалі й україномовних зокрема.

У 1934 р. ухвалено постанови РНК УРСР «Про ліквідацію Державного видавничого об'єднання та організацію окремих типізованих видавництв» та «Про постачання найголовнішим державним книгосховищем видань, що виходять на території УРСР». Це вможливило довготривале збереження літератури, що було цінним для наукової сфери.

Підвищення освітнього рівня сприяло якісним змінам у галузі мистецтва. Після утвердження радянської влади все приватне мистецьке майно ставало державною власністю. Так, 26 лютого 1918 р. вийшло розпорядження Катеринославського губернського виконавчого комітету рад повітовим радам «Про охорону пам'яток старовини, мистецтва і науки». У документі зазначалося: «...у зв'язку з грандіозним зрушенням у земельних відносинах, які були покликані великою пролетарською революцією, спостерігається масове залишання поміщиками та великими земельними власниками своїх садіб. Між тим, багато з останніх являють цінність у архітектурному відношенні. У деяких зберігаються цінні вироби старовини, мистецтва та науки: друковані твори, рукописи, гравюри, малюнки, карти, моделі, барельєфи, статуї, монети. Необхідно прийняти тому енергійні міри щодо зберігання цих дорогоцінних витворів, які збагатять надалі національне майно» [10, с. 68].

У 1919 р. був організований відділ мистецтв, який підпорядковувався Раді мистецтв. До його складу входили такі підвідділи: театральний, музичний, образотворчих мистецтв, літературний,

кінематограф. Цього ж року ухвалено постанову РНК УРСР «Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання народного комісаріату освіти». Серед приміщень мистецько-історичного значення були: старовинні будинки різних віросповідань, театри, будинки кінематографа, майстерні образотворчого мистецтва, бібліотеки, музеї тощо. До речей, які мали художньо-історичну цінність, належали різноманітні громадські та приватні колекції.

Важливу роль у мистецькому житті України відігравали спеціальні навчальні заклади з художньої освіти. Так, у Харкові відділ художньої освіти Укрголовпрофосвіти у вересні 1921 р. організував художній технікум, який став першим художньо-освітнім закладом образотворчого мистецтва в Україні.

У 1922 р. було засновано Фото-кіноуправління. Його діяльність поширювалася на всю територію УРСР. Серед його завдань: максимальне використання існуючих та організація нових підприємств з виробництва кіноплівки; зйомка та постановка картин; організація правильної господарсько-доцільної експлуатації; розроблення теоретичних та наукових питань у сфері фото-кінопромисловості; організація конкурсів, журі, заохочень креативності й удосконалення у сфері кінопромисловості та ін. [10, с. 221–222].

З метою посилення ролі та значення кінематографії й фотосправи, як важливих факторів культурного розвитку, в 1933 р. було засновано Всеукраїнський трест кіно-фотопромисловості УРСР «Українфільм», який підпорядковувався безпосередньо РНК УРСР. Його метою проголосили виробництво та прокат кінофільмів, основними завданнями: виробництво художніх, наукових, навчальних, технічних і агротехнічних фільмів та їх прокат, керування сферою фотовиробництва, підготовка художньо-творчих, технічних кадрів для кінематографа та фотосправи. Наприкінці 1934 р. у великих містах було споруджено «близько 150–200 кінотеатрів, місткістю на 500–800 чоловік кожний» [6, с. 512].

Після фото-кіноуправління, в 1930 р. була організована Всеукраїнська Радіоуправа, головне її завдання — організація й керування радіомовленням та радіофікацією в УРСР. Центральне радіомовлення перебувало в столиці — Харкові.

Отже, після Жовтневої революції в Україні розгорнулося активне культурне будівництво, пік якого — 1920 — поч. 1930-тих рр. Саме в цей час у країні здійснюються культурні реформи. Розпочавши з освіти, уряд реформував усю культурну сферу. Головна роль у культурі 1920-рр. належала українізації, яка сприяла розвитку української національної культури.

Таким чином, розглянувши культурні реформи 1920 — поч. 1930-х рр. у контексті політики уряду УРСР, підсумуємо.

Культурні реформи 1920 — 1930-х рр. зумовлені Жовтневою революцією, відкрили й активізували значні можливості для розвитку

культури, та доцільною діяльністю, зокрема політикою українізації, котра «пробудила» український народ, надала йому впевненості у власних силах. Також, важлива роль належить подоланню неграмотності та популяризації мистецтва і наданню йому масового статусу. Загалом, уся діяльність уряду УРСР спрямовувалася на відродження культури і зокрема розкриття потенціалу українського народу. Завдяки чому, в 1920 — на початку 1930-х рр. відбувся активний розвиток української культури.

Перспективи дослідження означеної теми полягають у переосмисленні її через призму часу. Можливий аналіз якогось окремого аспекту теми, наприклад, дослідження з культурної політики уряду в галузі мистецтва.

Список літератури

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3 т. — Ч. I. — Репринтне відтворення видання 1920 року. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. — 348 с. — С. 31–32.
2. Вісті ВУЦВК, №103, 12 червня 1921 р. — С. 2.
3. Вісті ВУЦВК, № 227, 4 жовтня 1932 р. — С. 3.
4. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1925, № 91. — 545 с. — С. 520.
5. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1929, №19. — 552 с. С. 156.
6. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1933, № 40. — 541 с. — С. 512.
7. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1934, № 8. — 538 с. — С. 73.
8. Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большеви-ков) Украины, 1926, №8–10 (21). — С. 92–98.
9. Известия ЦК РКП (б).—№8.—2 грудня 1919 р. — С. 3.
10. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927: Зб. документів і матеріалів. — К. : вид-во «Наук. думка». — 1979. — 667 с.: іл.
11. Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр. — К. : Держвидавництво «Політичної літератури УРСР». — 1959. — Т. 1. :1917–1941 рр. — 883 с.: іл.
12. Харківський облдержархів, ф. Р-4986, оп. 1, спр. 12, арк. 1–3 зв. Оригінал.

Надійшла до редколегії 12. 10. 2013 р.

УДК 008(075.8)

О. П. ВОЄВОДИН

ЛЮДИНА. СУСПІЛЬСТВО. КУЛЬТУРА

Розглядаються методологічні наслідки порівняльного аналізу теоретичних концептів людини, суспільства і культури в їх взаємному обмеженні.

Ключові слова: артефакт, індивід, культура, людина, суспільство, тіло.